

Fiskeres risikoopfattelse

Af:

Sisse Grøn (smfg@cmss.sdu.dk) og Fabienne Knudsen (fak@cmss.sdu.dk)

Center for Maritim Sundhed og Sikkerhed, Syddansk Universitet, Esbjerg.

Dette er en oversat og let redigeret udgave af følgende artikel:

Knudsen, F. and Grøn, S. (2010): Making sense of fishermen´s risk perception, *policy and practice in health and safety*, vol. 08.2, p.77-94

Indhold

1. Indledning	1
2. Metode	2
3. Andres resultater.....	2
Teoretisk inspiration:.....	4
4. Faktorer som påvirker risikoopfattelsen – en kategorisering af vores resultater.....	5
Menneskeskabte eller naturlige risici, samt gamle og nye risici	5
Risikobevindsthed og risikohåndtering	6
Kontrol, valg og tillid.....	6
Afvejning af risiko overfor gevinst.....	7
5. Perspektiver og anbefalinger.....	10

1. Indledning

'Jeg var ved at lave kaffe i kabyssen, da Poul og Peter forpustede og hektiske kom ned fra dækket. Peter begyndte at fortælle, at de lige havde 'kunnet mærke de levede'... Noget med en kasse og næsten klemte fingre. 'Hvad er der sket præcist? Prøv at tale langsommere', bad jeg. Men Peter blev straks stoppet af Poul 'Nej, nej, du skal ikke fortælle det til hende 'Så skriver hun det bare på computeren, og der kommer en hel masse ballade ud af det! Jeg fandt aldrig ud af, hvad der var sket.' (Fra Fabiennes feltarbejdsnoter)

Denne artikel er blevet til fordi den ene af denne artikels forfattere, Fabienne Knudsen, under og efter nogle ture på havet om bord på fiskekuttere, undrede sig over den måde hvorpå fiskere forholder sig til risici forbundet med deres arbejde. Formålet med disse ture var egentlig at dokumentere fiskernes holdninger til noget nyt skridsikkert fodtøj som forsøgsvis var indført for at reducere risikoen for at glide, snuble eller falde på dækket og komme til skade. Men udover at

belyse det emne var der et andet som vi også fik noget at vide om. Turene gav nemlig et indblik i hvordan fiskerne opfatter deres arbejde og de risici der er forbundet med arbejdet som fisker, samt i den måde, hvorpå fiskere opfatter en 'turist' – altså en ikke-fisker som er på besøg om bord.

Selvom vi i Danmark har oplevet et fald i antallet af anmeldte arbejdsulykker i fiskerierhvervet de seneste år (1), er det almindeligt kendt, at *'havfiskeri, er verdens mest farlige erhverv'* (2) (3). Næsten hver artikel som vi har læst i forbindelse med denne artikel begynder med at citere undersøgelser, der viser en høj ulykkesfrekvens i erhvervet. Mange skriver også, at faren er en accepteret del af det at fiske (4, 5), eller at risikoen er undervurderet (6). Ifølge Power (7), er det *'i vid udstrækning accepteret, at visse kvæstelser er 'normale' og en del af jobbet'*(s. 576). Samtidig ser det ud til, at arbejdsulykker i fiskeriet er vanskelige at forebygge (8; 9). Som det indledende citat viser, er vores egen erfaring også, at risikoen ikke blot er accepteret, men endda kan være positivt ladet ('at mærke man er i live'), og at der er en betydelig mistillid til udenforstående ('ikke fortælle det til hende').

I denne artikel vil vi reflektere over hvordan det kan være at nogle risici accepteres i havfiskeriet, samt hvilke konsekvenser det har for interventioner der skal forbedre sikkerheden.

2. Metode

Det begyndte med en intervention som skulle reducere glide-, snuble- og faldulykker (10) i samarbejde med Fiskeriets Arbejdsmiljøråd. Fiskere på den danske vestkyst blev tilbudt skridsikre støvler gratis, hvis de gik med til at udfylde et spørgeskema før og efter interventionen. Nogle skibe blev også tilbudt at få lagt skridsikert underlag på dækket. For at få en bedre forståelse af effekten af interventionen, blev Fabienne bedt om at tage med på nogle fisketure for at foretage en kvalitativ undersøgelse. Da vi efterfølgende analyserede hendes feltarbejdsnoter blev det klart, at hendes noter ikke bare handlede om risikoen for at glide, snuble eller falde, men også om fiskernes generelle risikoopfattelse. Vi begyndte derefter at analysere noterne ved hjælp af teorier om risikoopfattelse og at sammenligne dem med lignende empiriske undersøgelser fra lande med tilsvarende forhold. Deres resultater lignede vores så vi har medtaget dem sammen med vores egne for at have mere vægt bag vores argumenter.

3. Andres resultater

Vi har gennemgået de sidste ti års engelsksprogede kvalitative studier om fiskeres risikoadfærd og risikoopfattelse i relation til sikkerhed og regulering. I dette afsnit bringer vi en kommenteret bibliografi over de mest relevante undersøgelser.

Morel et al., viser, i en meget interessant undersøgelse baseret på observeret simulation, hvordan produktivitet vejede tungest i en gruppe bretonske fiskeres beslutningsproces: *'Fra det tidspunkt, de forlod havnen opgav fiskerne aldrig at fiske, selv under ekstreme forhold, og uanset om fangsten var god eller ej'*(2) Da havet blev voldsomt besluttede én fisker ud af 34 at vende om, men selv i

dette tilfælde var det ikke på grund af faren ved det dårlige vejr, men for at optimere salget af sin fangst, da han regnede med, at der ville være få fartøjer som havde fangst til auktionen (s. 10). Forfatterne forklarer fiskernes villighed til at tage risici med *Resilience*, som er en form for modstandskraft, karakteriseret ved en evne til at klare uventede hændelser under forhold, som er 'objektivt usikre, økonomisk skrøbelige, og teknisk avancerede'. De modstiller den modstandsdygtige og selvadministrerende tilgang til sikkerhed, med en stivere, og regelbaseret tilgang til sikkerhed, og advarer om, at hvis man øger den sidstnævnte form for sikkerhed kan det være til skade for den førstnævnte (ibid. (16).

Bye & Lamvik (6), har ud fra statistik, deltagerobservation, interviews samt en spørgeskemaundersøgelse, sammenlignet risikopfattelser i offshore skibe med mindre fiskekuttere. De fandt stor forskel på den officielle risikovurdering og den subjektive risikopfattelse, og de mener at den subjektive risikopfattelse er en måde at mestre den høje risiko og de uforudsigelige forhold i erhvervet. *'Accept af risiko kan til dels ses som en tilpasning til høj-risiko arbejde'* (p.1762). De fandt også ud af, at sikkerhedsforanstaltninger ofte blev opfattet som en trussel mod grundlæggende værdier som frihed og uafhængighed.

Törner et al. og **Eklöf & Törner** (8, 9, 17-19) gennemførte en serie interventioner, som var baseret på en analyse af alvorlige ulykker i det svenske fiskeri (20). De fandt ud af, at en psykologisk modvilje mod at anerkende risiko, sammen med økonomiske begrænsninger var de alvorligste hindringer for sikkerheden. Andre hindringer var tidsmangel, vanskeligheder med at finde en praktisk løsning på et sikkerhedsproblem, og besætningens manglende myndighed. Forfatterne skriver, at sikkerhedsarbejde kan reducere omkostningerne, og de anbefaler at fokusere på denne potentielle gevinst for at fremme interessen for forebyggende initiativer. Interventionsserien viste *'en høj grad af levedygtighed for de sikkerhedsløsninger, som var udviklet ud fra brugernes ekspertise, i dette tilfælde altså fiskerne'* (19) (s. 7-8).

Gezelius (21) undersøgte etnografisk hvordan et norsk fiskersamfund forholdt sig til kvoter og andre statslige regler. Han fandt ud af, at fiskerne nok afvejede besvær mod fortjeneste før de traf beslutninger, men at moral var mest afgørende for hvilken beslutning de traf. De studerede fiskere havde stærke bånd 'i den forstand, at de fleste af dem sås dagligt'. Sondringen mellem arbejde og fritid var sløret, den sociale gennemsigtighed var høj, og en uformel social kontrol var fremherskende.

Power (7) undersøgte fiskernes risikopfattelse. Den anvendte metode var en blanding af fokusgrupper, telefoninterviews og deltagelse i fisketure. Hun fandt, at fiskernes viden er tavs og ikke kan erstattes af mere formelle former for viden. Hun understreger også dynamikken i fiskernes sikkerhedsopfattelse og praksis.

Forfatter	Baseret på	Formål med undersøgelsen	Emne	Vigtigste resultater
Morel et al (2)	Observation af simulation	At undersøge praktiseret	Modstandsdygtighed (resilience)	Produktivitet er vigtigst i

		modstandsdygtighed		beslutningsprocessen. Fiskerne viste en robust, 'selvadministreret sikkerhed', i modsætning til en strammere regelbaseret sikkerhed'
Bye & Lamvik (6)	Statistik, spørgeskemaundersøgelse, deltagerobservation og interviews	Sammenligning mellem off-shore skibe og fiskekuttere	Risikoopfattelse	Nogle farer ignoreres hvilket tolkes som en mestringsstrategi i høj-risikable og uforudsigelige omgivelser
Törner et al, Eklöf & Törner (8, 9, 17-19)	Interventioner	Forebyggelse af arbejdsulykker	Sikkerhed og holdninger	Hindringer for sikre handlinger kan tilskrives en psykologisk modvilje mod at anerkende risiko, samt økonomisk pres
Gezelius (21)	Etnografisk feltarbejde	Undersøgelse af fiskerisamfund	Overholdelse af regler	Moralske normer spiller en afgørende rolle i beslutningsprocessen og social kontrol er udbredt
Power (7)	Fokusgrupper, telefoninterviews og fisketure	Forebyggelse af arbejdsulykker	Risikoopfattelse	Fiskeres sikkerhedsopfattelse og praksis er dynamisk

Teoretisk inspiration:

Det som er interessant for os er hvordan folk reagerer på de risici *de* opfatter, ikke hvad risiko objektivt er. For os er et fiskefartøj et socialt rum, som risiko og sikkerhed er en del af. Vores syn på risiko er inspireret af antropologerne Douglas & Wildawsky (24), der understreger, at hvad vi mennesker anerkender som risiko og fare er udvalgt gennem vores kulturelle briller: 'Valget af risici og valget af hvordan man lever følges ad. Hver form for socialt liv har sin egen risiko profil. Fælles værdier fører til fælles frygt (og implicit, en ubevist fælles aftale om ikke at frygte andre ting)' (s. 8)

Slovic har i en lang videnskabelig produktion beskæftiget sig med forskellige aspekter af risiko. Sammen med Ropeik har han udviklet en ti-punkts tjekliste over faktorer af betydning for

risikoopfattelse, som vi synes passer særligt godt til vores materiale og derfor har valgt som ramme for analysen.

4. Faktorer som påvirker risikoopfattelsen – en kategorisering af vores resultater

Ropeik & Slovics liste over faktorer som påvirker risikoopfattelsen er møntet på et andet felt, men den er generelt anvendelig (26). Vi synes at syv af de ti faktorer giver umiddelbar mening i forhold til fiskernes situation – hver for sig, men endnu mere sammen. Vi har derfor valgt at inddele dem i fire klynger af beslægtede faktorer. De tre sidste faktorer er ikke så indlysende i forbindelse med fiskere, så vi gennemgår dem kun kort, hver for sig, i slutningen af dette afsnit.

Menneskeskabte eller naturlige risici, samt gamle og nye risici

Ifølge Ropeik & Slovic er vi mere bevidste om menneskeskabte risici frem for naturlige:

'menneskeskabt stråling som atomkraft, mobiltelefoner eller elektriske og magnetiske felter vækker ofte større bekymring end stråling fra solen; skønt det udgør en langt større risiko (...) er stråling fra solen mindre bekymrende for mange, fordi det er naturligt.' (26) Bølgegang og skibets rulninger (ikke mindst i Nordsøen, hvor alle vores ture foregik) udgør en vigtig risikofaktor og skærper faren ved de fleste uheld, som f.eks at falde over bord, at blive ramt af en genstand, osv.). Mange ulykker og hændelser i fiskeriet kommer af at glide, snuble eller falde (27). Havets bølger er ikke alene naturlige, de er gamle som verden selv og det bringer os til den næste faktor i Ropeik & Slovic's liste: Nye risici er mere skræmmende end gamle (26). Som eksempel nævner Slovic & Ropeik severe acute respiratory syndrome - SARS, som er ny og har medført udbredt frygt. Ofte er der sammenfald mellem risici, der er klassificeret som naturlige og som gamle, som det er tilfældet med bølger på havet. Da det er meget begrænset hvad man kan gøre ved sådanne risici er man ofte nødt til at acceptere dem som en grundforudsætning. Skibets rulninger var ikke et emne der blev diskuteret på vores ture på havet, formentlig fordi vejret bare var gennemsnitligt (selv om det føltes svært for en novice), men måske også, fordi der ikke er fornuft i at snakke om risici, som man alligevel ikke kan fjerne? To brudstykker af en samtale om bord tyder på, at nogle risici, og også nogle skader, klassificeres som en naturlig del af jobbet af fiskerne. Skipper, som har næsten 50 års erfaring som fisker, tog sig flere gange undervejs tid til at fortælle om sit arbejdsliv, således fortalte han en dag i styrehuset:

'Ja, jeg går op i sikkerhed og syv, ni, tretten, jeg har aldrig været ude for en ulykke og det har min besætning heller ikke.'

Senere på dagen fortalte han så om dengang han faldt i vandet i havnen. Senere igen fortalte han Fabienne, om dengang han fik sine fingre i klemme i ankerkæden og han viste sine to deforme fingre frem. Dette viser klart en anden opfattelse af, hvad der skal klassificeres som ulykke end hvad sikkerhedseksperter er vant til. Det er sandsynligt, altså, at mange af de ikke-anmeldte ulykker simpelthen ikke kategoriseres som ulykker af fiskerne selv. Den anden ordveksling fandt sted mens dæksmanden var ved at vise Fabienne hvor de glatteste steder på dækket var. Mens de gik rundt, fortalte han, at det var rart med en forsker, der kom om bord i stedet for de som bliver bag deres skriveborde uden idé om, hvordan tingene virkelig er. *'Hvis vi skulle følge alle deres regler'*,

tilføjede han, *'så vi kunne nærmest ikke fiske overhovedet'*. Da Fabienne så indvendte at fiskeri jo også er et farligt erhverv, svarede han *'I forhold til hvor farligt det er, synes jeg ikke der er mange ulykker'*. Denne besynderlige formulering viser, at en vis grad af ulykker betragtes som acceptabel eller uundgåelig, og dette mener vi bør tages i betragtning, inden man sammenligninger fiskerierhvervet med andre erhverv.

Lignende resultater er fundet af Power (7) og Kaplan et al. der interviewede fiskere fra New England, og størstedelen af dem erklærede, at de var tilfredse med det niveau af risiko som de havde i deres arbejdsliv (4). For sikkerhedseksperter er det nærliggende at fortolke en sådan ytring som en dokumentation for, at fiskere *'bagatelliserer tilstedeværelsen af den faktiske risiko'* (6) (s. 61), og tanken om at acceptere en vis risiko lyder provokerende. Men det er bemærkelsesværdigt, at Morel et als (2) argumenter er næsten enslydende med dæksmandens, når de hævder, at *'fiskerierhvervet er meget robust og sikrere end gennemsnittet, når man tager de ekstremt farlige vilkår for dets drift i betragtning'* (s.13).

Risikobevidsthed og risikohåndtering

Ropeik & Slovic hævder, at *'jo mere opmærksom man er på en risiko, jo mere fylder den i ens bevidsthed, og jo mere bekymret bliver man'* (26). Hvis Morel og den citerede dæksmand har ret i at fiskeriet er farligere end de fleste andre erhverv, og hvis mange af erhvervets risici, samtidig er umulige at gøre noget ved, så kan det ses som en nødvendig strategi at ignorere dem, *'en form for tilpasning til høj-risiko arbejde'*(6) (s. 62). At være opmærksom på faren for fx at drukne nat og dag er sandsynligvis ikke en god strategi for en fisker. Ifølge Bye & Lamvik, er der eksempler fra Norge på besætningsmedlemmer, der lagde ud med at sove i deres overlevelsedragter (6). De blev naturligvis ikke længe i erhvervet. På den anden side, kan den manglende opmærksomhed på risici også skyldes, at farlige situationer er *for almindelige*. Dette synes at være den konklusion Törner et al. drager, idet udskridning ofte skete, men det blev ikke regnet for noget: *'Dette indikerer, at de mest udbredte farer ignoreres, blot fordi de er så udbredte'* (s. 240).

Kontrol, valg og tillid

Ropeik & Slovic give følgende eksempel på, hvordan følelsen af kontrol minimerer risikobevidstheden: *'Med rattet i hånden har du følelsen af, at du kan styre hvad der sker når du kører bil. Men skifter du til passagersædet bliver du lidt mere nervøs, fordi du ikke længere har kontrol'*.(26) Et beslægtet område er spørgsmålet om frivilligt valg: *'En risiko, vi selv vælger synes mindre risikabel end hvis den er pålagt os'* (ibid.). Kontrol og valg kan betragtes som to sider af samme sag: de farer, som vi frivilligt udsætter os selv er normalt mere kontrollerbare end de som pålægges os. Selv om de fleste fiskere er ansatte, ser det ud til, at de mener at de selv frivilligt påtager sig de risici som følger med arbejdet. Dette kan skyldes, at de ofte deler et eventuelt overskud og betragter sig som selvstændige. Derudover synes der at være en strukturelt betinget tendens til at ansatte i små virksomheder identificerer sig med virksomheden og deler ejerens ledelsesmæssige problemer (28). Den omstændighed, at fiskerfartøjer hovedsageligt er små

virksomheder kan bidrage til forklaringen på, hvorfor risici kan opfattes som frivillige, selv når de ikke er det.

Tillid er en anden faktor, der påvirker vores risikoopfattelse i henhold til Ropeik & Slovic: jo mere vi stoler på en person, jo mindre bekymrede er vi over mulige risici (26). Efter vores opfattelse er tillid også relateret til kontrol, for så vidt som tillid kan resultere i en slags frivillig overførsel af kontrol. Forholdet mellem kontrol, valg og tillid kan illustreres med fornævnte eksempel med en bilist (en rolle de fleste af os kan identificere sig med): Hvis bilejeren sidder på passagersædet, vil hendes opfattelse af risiko sikkert afhænge af, hvor meget tillid hun har til chaufføren. Hvorvidt chaufføren er pålagt hende eller udvalgt af hende selv, vil igen påvirke hendes følelse af sikkerhed. Hvad vi oplevede om bord var en massiv tillid til ens kolleger på den ene side, og en markant mistillid til alle slags eksperter på den anden. I de fleste tilfælde var samarbejdet så indgroet og tillidsfuldt, at ord var overflødige - som det fremgår af følgende feltarbejdsnote:

'Jeg undrede mig over, hvorfor fiskerne, som hejste nettet op på dækket, og skipperen, som stod i spidsen for operationen fra styrehuset, ikke brugte walkie-talkies. Svaret fra dæksmanden var 'Nej, vi bruger aldrig walkie-talkies. Vi bruger kropssprog!'. Det var fascinerende at iagttage en dæksmand arbejde på at løsne nettet: Tromlen skulle aktiveres lidt efter lidt, hvilket foregik ved at skipperen styrede den elektrisk fra en konsol i styrehuset. Hver gang dæksmanden ønskede tromlen stoppet, løftede han sin hånd på en på samme tid hurtig og afdæmpet måde, næsten umærkeligt for en outsider som mig. Umiddelbart efter at han havde udført bevægelsen, begyndte han at arbejde med nettet, i fuld tillid til, at skipper (som han stod med ryggen til og knap kunne høre) ville stoppe tromlen med det samme.'

Det fortæller os, at sikkerhed er en del af de daglige procedurer for en fiskers arbejde, hvilket gør det til en tavs kompetence, snarere end en formuleret og bevidst kundskab, som kan drøftes med en forsker eller en sikkerhedseksperter. Iagttagelsen peger også på at der er en kløft mellem eksperters formaliserede og formulerede viden og fiskernes tavse og implicite viden (7), som kan bidrage til sidstnævntes mistillid til eksperter.

Vurdering af risiko overfor fordele

Hvordan man forholder sig til en risiko er altid et resultat af en afvejning og ofte et kompromis. *'Hvis vi ser en fordel ved en handling eller beslutning, synes risikoen forbundet med det mindre'* (26). I dette afsnit vil vi pege på fire fordele: 1) økonomi, 2) tid, 3) plads, og 4) socialt tilhørsforhold

Økonomi

Flere episoder fra feltarbejdet viser, at fiskernes afvejn timer var relateret til deres økonomiske situation. Et af skibene havde fået lagt ny skridsikker belægning på projektets regning. Både besætning og skipper var meget tilfredse, og Fabienne spurgte skipperen, om han ville investere i skridsikker belægning, hvis han skulle betale for det. *'Ja!'* svarede han straks. Men efter en tænkepause tilføjede han: *'Hvis Søfartsstyrelsen krævede det ...'*

Andre undersøgelser bekræfter, at økonomiske overvejelser spiller en stor rolle for mindre kuttere. Dette er næppe overraskende, eftersom fiskeri er kendetegnet ved en skrøbelig økonomi. Mest eksplicit er Morel et al.'s undersøgelse (2) som viser i hvilken grad fiskernes handlinger er drevet af økonomiske interesser. I flere tilfælde var økonomiske overvejelser den direkte årsag til manglen på sikkerhedsforanstaltninger. Når pengene er små, betragtes ulykkesforebyggelse ofte som en overflødig omkostning (9). Acheson interviewede 12 canadiske fiskere og spurgte dem om deres mening om årsager til ulykker. Deres svar var komplekse, men den kategori, der oftest nævnes var økonomisk pres, (29). Törner (19) spurgte 44 fiskere, hvad der kunne få dem til at træffe yderligere sikkerhedsforanstaltninger om bord. Det hyppigste svar var 'bedre privatøkonomi'.

Selv om det lader til, at økonomiske betragtninger sætter en grænse for sikkerheden, er det ikke altid tilfældet, og det kan endda have den modsatte effekt. På en rejekutteren forklarede skipperen Fabienne, at alle rejekutterere havde en aftale om ikke at overskride en vis kvote, og ikke at fiske i weekenden, selv om der ikke er kvoter for rejefiskeri. Som sikkerhedsforskere havde vi først tolket det som udtryk for sikkerhedsbevidsthed (fx ville det begrænse risikoen for træthed), men senere fik vi at vide, at årsagen til denne beslutning var baseret på økonomi: prisen på rejer ville falde, hvis butikkerne var overfyldte (samtale med direktøren for Fiskeriets Arbejds miljøråd).

Tid

Tiden er en anden faktor, der afvejes mod sikkerhed. Flere gange i løbet af feltarbejdet følte Fabienne at de deltog i et kapløb mod uret. På en to-dages tur forsøgte hun at følge med de to andre fiskeres rytme, hvilket betyder, at de ikke fik mere end 2 eller 3 timers søvn. Skipper sov kun én gang. Situationen var anderledes på 10-dages turen, hvor fiskeri kun kunne foregå i dagtimerne, og hvor der kunne gå timer mellem fangsterne. Det gav tid til at drikke kaffe og snakke i timevis i kabyssen, mens man ventede på signalet fra skipper. Alligevel spiste man meget hurtigt. Som der står i feltarbejdsnoterne:

'Da jeg endnu en gang sad alene tilbage med min frokost udbrød jeg: 'Wow, I spiser hurtigt!' En dæksmand svarede, 'Det lærer du også, når du bliver fisker. Du kan blive kaldt på arbejde når som helst, så du ved aldrig, hvornår du kan få noget at spise igen.' Og hver gang de blev kaldt på dækket for at tage garnene op, var alle mænd allerede på plads, før Fabienne havde fået overtøj på. Det ene skib var anderledes end de to andre, fordi de ikke vidste, hvor længe turen ville vare. Normalt ville turen vare indtil fartøjet var fuldt lastet, det tager mellem tre og ti dage, og alle mand om bord havde håbet på at være hjemme til de kommende feriedage. Men kun en uge efter, at de var kommet tilbage, gav mantraet 'vi er nødt til at fange fisk mens vi kan' pludselig mening for en udenforstående. På det tidspunkt (i maj), blev det nemlig meddelt, at der var stop for tobis fiskeri med øjeblikkelig virkning resten af året. Som de skrev i Fiskeritidende: *'Nogle fik besked, mens de var på havet, andre var ved at læsse af, og en enkelt kutter havde netop fået is om bord til næste tur, da skipperen fik at vide, at tobis fiskeri blev standset'* (30) ¹. På de to andre fartøjer, hvor turens varighed lå fast, havde kapløbet mod uret en anden form for alvorlig ulempe: søvnen var så ekstremt reduceret (for ikke at nævne den dårlige kvalitet af de få timer man fik, i urolige og støjende omgivelser), at det næsten føltes som tortur til en outsider!

Kun et par andre undersøgelser nævner tidsfaktoren i forhold til sikkerhed. skriver at en af årsagerne som fiskere angav til ikke at gennemføre nødvendige sikkerhedsforanstaltninger, var mangel på tid (s. 366). Brooks, der har undersøgt hummerfiskeri i Australien (5), har et mere differentieret syn på, hvad vi har kaldt kapløbet mod uret. Han bemærkede, at en skipper, der syntes at spilde tiden *'blev latterliggjort ude i byen og privat af sin dæksmand'* (s. 807)². Som han anfører, *'det drejer sig om at komme ud tidligt, få arbejdet gjort og komme hjem igen, jo mere tid på havet jo større eksponering for risici'* (ibid.). I den forstand, handler den som sparer tid sikkert!

Plads og fysiske forhold

Der er nogle fysiske forhold om bord, der er vanskelige at forbedre. Ved flere lejligheder, hørte Fabienne fiskerne hævde, at de havde *'prøvet alle løsninger'* på forhold der betragtes som farlige. Et eksempel var transportbåndet til is i den industrielle trawler, hvor hullerne i gitteret skal være tilstrækkelig store til isen til at passere igennem, men samtidig små nok til at forhindre en fod i at gå gennem nettet. I mange tilfælde er afvejningen mellem at agere sikkert og alligevel få arbejdet gjort, relateret til den begrænsede plads - en anden knap ressource om bord på fiskeskibe.

Sociale normer og socialt tilhørsforhold

Men hvor afgørende knapheden på ressourcer, og frem for alt økonomiske ressourcer, er, kan afvejningen ikke reduceres til disse faktorer. Også socialt tilhørsforhold synes at være af afgørende betydning for fiskerne. De få mænd om bord et tæt knyttet sammen for, som en af de fiskere bemærkede, de bruger mere tid med hinanden end med deres familier. De har også arbejdet sammen længe. I de fire mand store besætning som Fabienne sejlede med, havde det nyeste besætningsmedlem været der i 11 år. To af var barndomsvenner, og de kendte alle hinandens familier - enten personligt eller fra lange samtaler i kabyssen som ofte handler om familierne. Denne tætte viden bidrager måske til de normer der er om risikovillighed og sikkerhedsforanstaltninger.

Andre undersøgelser understreger vigtigheden af socialt tilhørsforhold og et fagligt moralkodeks (21; 32). Ifølge mange undersøgelser, er de gældende normer i fiskersamfund frihed, selvstændighed og respekt for den enkeltes valg (5-7, 33). Bye & Lamvik giver et eksempel på den indflydelse, sociale normer har på sikkerhedsadfærd, i en sag om en fisker, der blev drillet og kaldt 'hund' når han brugte livline (6). Brug af sikkerhedsline resulterede altså i sanktioner fra de andre om bord. Billedet med en hundesnor viser, hvordan overholdelse af en sikkerhedsregel kan opfattes som en trussel mod grundlæggende værdier som frihed og uafhængighed. Murray viser også, at der er mere i at tage risici end en rent økonomisk beregning. I en interview-baseret undersøgelse beskriver han, hvordan de fleste fiskere nød deres arbejde trods farer (33). *'Faktisk var en af grundene til glæden ved jobbet netop spændingen ved faren'* (s. 248). En fiskers liv er, ifølge Murray, *'udfordring og uafhængighed snarere end rutine og afhængighed'* (p 249).

Resterende faktorer

De tre resterende faktorer i Ropeik & Slovic's lister er: *Børn*: risici for børn synes værre end de samme risici for voksne. *Rædsel*: en frygtelig død fremkalder mere bekymring end mere sandsynlige måder at dø på, og *Sandsynlighed*: en risiko synes værre, hvis man mener, at det kan

ske for én selv eller nogen man kender. I modsætning til de tidligere, er disse faktorer hverken umiddelbart relevante for fiskere eller lette at klassificere. Vi udelukker 'børn' som irrelevant i forbindelse med fiskeri, men bevarer de to sidstnævnte faktorer.

'Rædsel' burde umiddelbart være en faktor som skærper bevidstheden hos fiskere, da de fleste dødsulykker i fiskeriet er forfærdelige, hvad enten de er arbejdsulykker eller drukning efter fald eller skibbrud. Det samme kan siges om '*sandsynlighed*', da statistikken viser, at risikoen for dødsulykker er højere i fiskeriet end i de fleste andre erhverv. Erfaringerne fra Fabiennes feltarbejde viser imidlertid, at andre folks ulykker ikke var et emne som blev diskuteret om bord, selv om hun forsøgte at sætte det på dagsordenen. Nogle benægtede endda rigtigheden af statistikkerne. Dette kan tolkes som endnu en overlevelsestrategi i et miljø, hvor bevidsthed om alle farer næppe er muligt. Törner et al (9) har også fundet det vanskeligt at diskutere emnet med fiskerne og foreslår en anden logisk grund til det: '*Vores resultater viser, at en opfattelse af, at ulykker er forårsaget af skødesløshed eller manglende evner ikke er ualmindeligt blandt fiskerne. Denne holdning hindrer diskussioner af ulykker og farlige situationer. Lægges skylden for en ulykke på ofrets dårlige praksis, oprettes også en falsk tillid til egen evne til at undgå skader næste gang en lignende farlig situation opstår. Konklusionen kan blive, at forebyggende foranstaltninger er unødvendige*'(s. 97). Det ræsonnement kan være, at 'det kan ikke ske for mig', da det kun sker for skødesløse, ufaglærte fiskere.

Tanken om, at ufaglærte eller skødesløse kolleger næsten er brændemærket stemmer overens med nogle bemærkninger fra feltarbejdet: Mens fiskerne drog ekstrem omhu for de uerfarne ombordværendes sikkerhed (altså Fabienne) ved konstant at advare eller formane hende, var de tilbageholdende med at korrigere deres kolleger. Dette var særlig tydeligt i ét tilfælde: På et af skibene, var der normalt en tredjemand, og selv om han ikke var til stede på denne tur, blev han ofte omtalt med en hovedrysten for hans modvilje mod forandringer. Han havde ikke brugt sine nye skridsikre støvler endnu, fortalte skipperen, og tilføjede: '*I hvert fald vil han slide sine gamle støvler op. Han gik endda med sandaler ... ja, sandaler på dækket! Tænk, hvis noget var faldet ned over hans tær! Til sidst måtte jeg skælde ham og sige, at jeg ikke ville se det mere!*'

Det lader til, at skipper måtte samle mod til at konfrontere sin dæksmand.

5. Perspektiver og anbefalinger

Gennem eksempler fra vores forskning og andre undersøgelser, har vi set, at fiskernes risikoopfattelse kan forklares med behovet for klare strategier, kompromiser og modstandskraft i et miljø præget af usikkerhed og uforudsigelighed. I flere henseender er hver tur på havet et risikabelt foretagende. Usikkerheden med hensyn til fangst, det skrøbelige økonomiske grundlag, det uforudsigelige miljø til søs og den nødvendige økonomisering med tid og rum er de faktorer, der sammen sætter rammerne for fiskernes arbejdspraksis og påvirker deres risikoopfattelse. Hertil kommer at denne opfattelse er påvirket af faglige moralske koder som hviler på idealer om frihed og uafhængighed. Dette synes primært at bero på det faktum, at de arbejder i små virksomheder og

udlever en selvstændig livsform (34), selv om de fleste af dem er lønmodtagere. De forskellige måder at ansætte, organisere sig og fordele avancen på, er faktisk midler til at sikre de centrale værdier - frihed og individualitet – i den selvstændige livsform.

Derfor er det ikke overraskende, at forskellen mellem praktiker- og ekspertviden (dvs. praktisk, erfaringsbaseret, personbåret og tavs viden versus videnskabelig, teoretisk, eksplicit, og generaliseret viden) (35-37) bliver fremtrædende i forbindelse med sikkerhedsforskere versus fiskere. For at finde mening i fiskernes risikoopfattelse, vi var nødt til at overveje, ikke blot deres arbejdsvilkår, men også forudsætningerne for vores egen viden om risiko. Som Power skriver, har ekspertviden tendens til at blive herskende (7). Selv hvis forskeren anerkender at risiko er subjektivt, kan den herskende opfattelse være styrende ubevidst, så at praktikeropfattelsen fremstår som misforståelser (35), hvilket gør at eksperternes risikoopfattelse fremstår mere 'virkelig' end praktikeropfattelsen. Det er et problem som alle forskere står over for: hvis praktikeropfattelsen helt og fuldt anerkendes kan det betyde at man fuldstændig må opgive at forebygge arbejdsulykker, hvis den derimod ignoreres kan det betyde at man helt må opgive at gøre en forskel udenfor den akademiske verden.

Heldigvis formår hovedparten af de referencer, der citeres i denne artikel at balancere mellem de to yderpunkter, men vi kan skimte nogle tendenser - måske mere afhængig af formålet med undersøgelsen end af forskeren. For eksempel var Morel & Amalberti's formål at undersøge begrebet modstandskraft, derfor gennemførte de et eksperiment med skippere, da disse blev anset for eksperter i modstandskraft på grund af deres farlige og uforudsigelige job (2). Törners formål, derimod, var at forebygge arbejdsulykker i fiskerierhvervet (9, 18, 19). Så hun kunne ikke på samme måde afstå fra at involvere sig og optræde som ekspert. Med andre ord: så længe vi nøjes med en forståelse af fiskernes risikoopfattelse og praksis, kan vi forblive loyale overfor deres perspektiv, men når vi intervenserer (eller give anbefalinger), må vi betænke hvilke konsekvenser de forskellige perspektiver har.

Vores analyse ovenfor rejser spørgsmålet om definitionen af en *ulykke*, da der synes at være uoverensstemmelse mellem to perspektiver. På den ene side har vi forskerne, for hvem fyldestgørende anmeldelse er afgørende for at få et dækkende billede af sikkerheden. Vi er ivrige efter at undgå 'underanmeldelse'. På den anden side har vi fiskerne, der opfatter nogle af reglerne som irrelevante. De har en tendens til kun at anmelde hændelser som ulykker, hvis de er meget alvorlige. I dette perspektiv kunne det synes frugtbart at overveje hvilke ulykker som kan - og bør - adresseres, og hvilke der bør gives en lavere prioritet. Hertil knytter sig spørgsmålet om, hvem der ved bedst - fiskere eller eksperter?

Kløften mellem praktiker- og ekspertviden manifesterer sig også i forebyggelse af ulykker. Morel et al (2) diskuterer, om fiskernes arbejdsulykker kan forebygges ved hjælp af 'begrænsende' foranstaltninger, såsom lovbestemmelser, der er den almindeligste strategi til at forbedre sikkerheden. De mener, at begrænsende sikkerhedsforanstaltninger kun kan gennemføres på

bekostning af 'praktiseret sikkerhed', eller med andre ord, modstandskraft. Flere undersøgelser har rapporteret dette dilemma mellem regulering og lokal ekspertise (4; 6; 16, 18, 21).

Spørgsmålet er så om værdierne om frihed og uafhængighed, er garanten for fiskeres evne til at praktisere sikkerhed og have modstandskraft. Om de altså skal have lov at passe sig selv. Men det er ikke helt det samme. Modstandskraft er en persons eller et systems evne til at tilpasse sig hurtigt og træffe kloge beslutninger i foranderlige omgivelser. Mens frihed og uafhængighed er værdier man identificerer sig med. Vi kan ikke se nogle gode grunde til fiskerne ikke skulle tage imod råd fra andre end deres egne, og basere deres beslutninger på sikkerhedsprocedurer, når disse er nyttige. Og det gør fiskere naturligvis. Hvad der er vigtigt er spørgsmålet om, hvem der bestemmer hvad som er sikkert. Begrænsende foranstaltninger som modvirker fiskeres modstandskraft ville være uklogt. Det er en udfordring at bygge bro over kløften mellem praktiker- og ekspertviden, men det er nødvendigt for at tilpasse sikkerhedsbestemmelserne til arbejdsmiljøet for en fisker.

Dette fører os til nogle forsigtige anbefalinger for hvordan man kan forbedre fiskeres sikkerhed.

Brug mellemlid: På USE 2009 konferencen delte Ann-Beth Antonsson, fra IVL Svenska Miljöinstitutet, ud af sine erfaringer med at bruge leverandører som mellemlid, i arbejdet med små virksomheder (38). Dette kan være en måde at komme til at snakke med fiskere om risici, fordi de ville have mere tillid til nogle de kender. En lokalsamfundsbaseret tilgang kan også være gavnlig, fordi fiskerisamfund er tæt forbundet, og en fiskers pårørende kunne tænkes at være mere bekymret for hans sikkerhed, end han er klar over. Men det er primært arbejdsmiljøråd, tilsynsførende og regionale sikkerhedsrepræsentanter, der kan og vil fungere som mellemlid (40; 41). I Danmark er det svært at forestille sig et projekt vedrørende fiskere uden hjælp fra Fiskeriets Arbejdsmiljøråd som mellemlid og sparringspartner for forskerne.

Fokus på ledelse: Megen forskning i de senere år har vist, at ledelse er centralt for sikkerhed (42; 43). Vi har givet et eksempel på, hvor vanskeligt det var for en skipper at tilrettevise et besætningsmedlem. En kvalitativ undersøgelse fra Canada har analyseret lederskabets rolle i små virksomheder (44). Et af problemerne var manglen på en formel ledelse, idet lederne betragtede sig som værende på lige fod med de ansatte og derfor havde svært ved at udvise myndighed i forhold til de ansattes sundhed og sikkerhed. En anden canadisk undersøgelse viste store forskelle i arbejdsmiljø små virksomheder imellem. Der hvor lederen påtog sig ansvaret for arbejdsmiljøet og involverede de ansatte i dette arbejde, var niveauet højt (45). Især på grund af den enorme rolle, som sociale og moralske normer har i fiskeres praksis og opfattelse af risiko, mener vi, at ledelsesrollen kunne være mål for interventioner, bl.a. ved at give skippere nogle sikkerheds ledelsesværktøjer gennem træning i lederskab.

En potentiel negativ side af fiskernes vægt på socialt tilhørsforhold er fænomenet gruppetænkning, 'en tankemåde, som folk befinder sig i, når de er så dybt involveret i en sammentømret gruppe, at medlemmernes stræben efter enighed tilsidesætter deres motivation for realistisk at vurdere alternative handlemuligheder'(46). For nyligt har Björkroth vist, hvordan ønsket om enighed på

broen på en færge førte til grundstødning (47). Således bør ledere opfordres til at påvirke og tilskynde hvert medlem af teamet til at tage del i ansvaret for sikkerhed og sundhed.

Prioritering af indsatsen i forhold til om der kan gøres noget ved risikoen: Selvom den nuværende tendens i sikkerhedsforskningen er en vision om nul tolerance og nul ulykker, mener vi, at det er strategisk uklogt at anvende denne tilgang i fiskeriet. Vi foretrækker små skridt i overensstemmelse med de involveredes ønsker, snarere end en dogmatisk holdning, der favoriserer ekspertviden. Hvilke tiltag som skal have en høj eller en lav prioritet bør vurderes af fiskerne selv - eller i det mindste sammen med dem.

Lære af erfaringer fra andre små virksomheder: I processen med at skrive denne artikel, har vi indset, at fiskernes opfattelse af risiko er meget lig den generelle risikoopfattelse i landbaserede små virksomheder. Ligheder er også fundet med hensyn til vanskeligheder med at gennemføre arbejdsmiljøinterventioner, og med de ansattes moralkodeks (41, 44, 45). Dette er ikke for at undervurdere fiskerierhvervets særegne karakter, men der findes en adskillelse mellem forskere i de maritime og de landbaserede sektorer (sandsynligvis fordi de maritime erhverv i mange lande er under en anden jurisdiktion) som er u hensigtsmæssig.

En inkluderende og kreativ tilgang: Den vigtigste lektie at lære af vores og lignende undersøgelser, er, at en forbedring af fiskernes sikkerhed skal planlægges og gennemføres i partnerskab med fiskerne. Aktionsforskning eller aktionsforsknings inspirerede tiltag kan udføres med flere metoder, f.eks idé konferencer eller fokusgruppeinterviews. De interventioner som Törner et al. gennemførte er gode eksempler på en inkluderende tilgang, der kombinerer flere metoder. Men man kan også være endnu mere kreativ. Sprog og tekst er velkendte medier for forskere, men ikke nødvendigvis for fiskerne, så hvorfor ikke prøve med andre medier, f.eks fotografier? (48;49) (48; 49) Vi vil også pege på fordelene ved en etnografisk metode - deltagerobservation i feltarbejde på havet. For det første er den bedste måde at vinde fiskeres tillid og mindske kløften mellem akademikere og praktikere at dele arbejdsliv med dem (Fabienne fik faktisk tilbudt læreplads af en af de skippere hun sejlede med!). For det andet, er det kun ved at være til stede, at vi kan få en ordentlig indsigt i fiskernes opfattelse, da deres viden i høj grad er kontekstuel og tavs. Eksemplet hvor skipperen hævder, at han ikke havde oplevet nogen ulykke, og senere viser hvordan hans to fingre blev klemt, eller den spontane ytring som er citeret i indledningen af denne artikel, er slående eksempler på den type oplysninger, vi ikke kunne have fået på anden måde end ved at være der.

Tak til: Feltarbejdet blev udført i forbindelse med et interventionsprojekt, der gennemførtes af vores kollega Olaf Jensen i samarbejde med Lise H. Laursen, vi ønsker at takke dem begge for deres samarbejde og støtte under interventionsprojektet og for løbende feedback på denne artikel. Også tak til vores kolleger på CMSS og direktøren for Fiskeriets Arbejdsmiljøråd, Flemming Nygaard Christensen for værdifulde kommentarer til artiklen. Endelig ønsker vi at takke de fiskere, som accepterede at have en forsker om bord og var meget tålmodige med hende og hendes endeløse spørgelyst. Denne artikel kunne ikke have været skrevet uden deres velvilje.

Litteraturliste

- (1) Søfartsstyrelsen. Ulykker til søs 2007. 2007. 12-1-2010.
- (2) Morel G, Amalberti R, Chauvin C. Articulating the Differences Between Safety and Resilience: The Decision-Making Process of Professional Sea-Fishing Skippers. *Human Factors: The Journal of the Human Factors and Ergonomics Society* 2008 Feb 1;50(1):1-16.
- (3) Laursen LH, Hansen HL, Jensen OC. Fatal occupational accidents in Danish fishing vessels 1989-2005. *Int J Inj Contr Saf Promot* 2008 Jun;15(2):109-17.
- (4) Kaplan IM, Kite-Powell HL. Safety at sea and fisheries management:: fishermen's attitudes and the need for co-management. *Marine Policy* 2000 Nov;24(6):493-7.
- (5) Brooks B. Not drowning, waving!: Safety management and occupational culture in an Australian commercial fishing port. *Safety Science* 2005 Dec;43(10):795-814.
- (6) Bye R, Lamvik GM. Professional culture and risk perception: Coping with danger on board small fishing boats and offshore service vessels. *Reliability Engineering & System Safety* 2007 Dec;92(12):1756-63.
- (7) Power NG. Occupational risks, safety and masculinity: Newfoundland fish harvesters' experiences and understandings of fishery risks. *Health, Risk & Society* 2008 Dec;10(6):565-83.
- (8) Eklöf M, Törner M. Perception and control of occupational injury risks in fishery – a pilot study. *Work & Stress* 2002 Jan;16(1):58-69.
- (9) Törner M, Mats C, Bertil N, Per-Olov N. Occupational injury in Swedish fishery: 2. Promoting implementation of safety measures. *Occupational Ergonomics* 2000 Jun;2(2):91.
- (10) Jensen OC, Laursen LH, Knudsen F. Vurdering af effekten af skridsikre støvler og skridsikkert dæk i fiskeri. Esbjerg: Arbejds- og Maritimmedicinsk Publikationsserie; 2008. Report No.: 13.
- (11) Frone MR. Predictors of Work Injuries Among Employed Adolescents. *Journal of Applied Psychology* 1998;83(4):565-76.
- (12) Fabiano B, Curro F, Reverberi AP, Pastorino R. A statistical study on temporary work and occupational accidents: Specific risk factors and risk management strategies. *Safety Science* 2008 Mar;46(3):535-44.
- (13) Ahonen EQ, Benavides FG, Benach J. Immigrant populations, work and health-a systematic literature review. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health* 2007; 33 (2):96-104.
- (14) Nuwayhid I, Fayad R, Tamim H, Kassak K, Khogali M. Work-related injuries in Lebanon: does nationality make a difference? *Am J Ind Med* 2003 Aug;44(2):172-81.

- (15) Thomas DR. A General Inductive Approach for Analyzing Qualitative Evaluation Data. *American Journal of Evaluation* 2006 Jun;27(2):237-46.
- (16) Hollnagel E, Woods DD, Leveson N. *Resilience Engineering: Concepts and Precepts*. Aldershot: Ashgate; 2006.
- (17) Eklöf M, Törner M. Participatory analysis of accidents and incidents as a tool for increasing safety behaviour in fishermen. A pilot intervention study. *Work & Stress* 2005 Oct;19(4):360-9.
- (18) Törner M, Eklöf M. Risk perception among fishermen and control of risks through participatory analysis of accidents and incidents. Woods Hole, Massachusetts, USA 2000 p. 237-41.
- (19) Törner M, Cagner M, Nilsson B, Per-Olov N. Promoting implementation of safety measures. Long-term follow up of a participatory method . Stockholm, Sweden: National Institute for Working Life; 2000. Report No.: 3.
- (20) Törner M, Per-Olov N. Occupational injury in Swedish fishery: 1. Analysis of injury statistics. *Occupational Ergonomics* 2000 Jun;2(2):81.
- (21) Gezelius SS. Do Norms Count? State Regulation and Compliance in a Norwegian Fishing Community. *Acta Sociologica* 2002;45(4):305-14.
- (24) Douglas M, Wildavsky A. *Risk & culture: An essay on the selection of technical and environmental dangers*. University of California Press; 1982.
- (26) Ropeik D, Slovic P. How to cope in a world of risk. *Global Agenda* (14790289) 2003 Jan;(1):158.
- (27) Jensen OC. Non-Fatal Occupational Fall and Slip Injuries Among Commercial Fishermen Analyzed by Use of the NOMESCO Injury Registration System. *Am J Ind Med* 2000 Jan 20;37(6):637-44.
- (28) Hasle P, Kines P, Andersen LP. Small enterprise owners' accident causation attribution and prevention. *Safety Science* 2009 Jan;47(1):9-19.
- (29) Acheson V. Fisher's attributed causes of accidents and implication for prevention education. 2000 Oct 23; Woods Hole, Massachusetts, USA 2000 p. 225-36.
- (30) Hansen L. Frustration i Esbjerg. Fiskerne kan ikke forstå beslutningen om at stoppe et godt fiskeri. *Fiskeritidende* 2007;14(20):20.
- (31) Windle MJS, Neis B, Bornstein S, Binkley M, Navarro P. Fishing occupational health and safety: A comparison of regulatory regimes and safety outcomes in six countries. *Marine Policy* 2008 Jul;32(4):701-10.

- (32) Raakjaer Nielsen J, Mathiesen C. Important factors influencing rule compliance in fisheries lessons from Denmark. *Marine Policy* 2003 Sep;27(5):409-16.
- (33) Murray M. The use of narrative theory in understanding and preventing accidents in the fishing industry. 2000 Oct 23; Woods Hole, Massachusetts, USA 2000 p. 243-59.
- (35) Kemshall H. Conflicting knowledges on risk: the case of risk knowledge in the probation service. *Health, Risk & Society* 2000 Jul;2(2):143-58.
- (36) Knudsen F. Det tavse samarbejde. *Jordens Folk* 2008;43(1):10-1.
- (37) Baumard P. Oblique Knowledge: The Clandestine Work of Organizations. *Cahier de recherche DMSP, n.228, Université de Paris-Dauphine* . 2009. 15-9-2009.
- (38) Antonsen AB. 'What strategies can be used to improve the working environment in SMEs?'. 2009. 12-1-2010.
- (39) Green E. Evaluering af Projekt Hanstholm - Sund Fiskerby. 2004.
- (40) Systematisk arbetsmiljöarbete i småföretag - vad kan externa aktörer som regionala skyddsombud och företagshälsovård göra för att få SAM att fungera? Stockholm: Svenska Miljöinstitutet AB; 2010. Report No.: IVL Rapport B 1589.
- (41) Antonsen AB, Birgersdotter L, Bornberger-Dankvardt S. Small Enterprises in Sweden - Health and Safety and the Significance of Intermediaries in Preventive Health and Safety. Stockholm, Sweden: National Institute for Working Life; 2002. Report No.: 01.
- (42) Hale A, Hovden J. Management and Culture: the Third Age of Safety. A Review of Approaches to Organizational Aspects of Safety, Health and Environment. In: Feyer AM, Williamson A, editors. *Occupational Injury. Risk, Prevention and Intervention*. London: Taylor & Francis; 1998. s. 129-65.
- (43) Zohar D. The influence of Leadership and Climate on Occupational Health and Safety. In: Hofman D, Tetrick L, editors. *Health and Safety in Organizations: A Multilevel Perspective*. Sanfrancisco, CA: Jossey-Bass Frontiers Book Series; 2003. s. 201-30.
- (44) Eakin JM. Leaving It Up to the Workers - Sociological-Perspective on the Management of Health and Safety in Small Workplaces. *International Journal of Health Services* 1992;22(4):689-704.
- (45) Champoux D, Brun JP. Occupational health and safety management in small size enterprises: an overview of the situation and avenues for intervention and research. *Safety Science* 2003 Jun;41(4):301-18.
- (46) Janis IL. *Victims of Groupthink*. Boston: Houghton Mifflin Company; 1972.
- (47) Björkroth P. Groupthink and the Grounding of the Car-passenger Ferry *Isabella* . *Mercator* 2009;(December):141-5.

(48) Harper D. Talking about pictures: a case for photo elicitation. *Visual Studies* 2002 Apr;17(1):13-26.

(49) Hurdley R. Focal points: framing material culture and visual data. *Qualitative Research* 2007 Aug 1;7(3):355-74.